

**Незалежна Асоціація Дослідників
Советської Теорії і Практики
в Національних Проблемах**

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

Федералізм на сході Європи

**(Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія,
державна єдність і національні своєрідності»).**

Париж 1956

**Видання Першої Української Друкарні
у Франції**

1. ВСТУП

Праця ф. Равха 1) інтересна й талановита. Український вчений констатує з приємністю, що тут помітний виразний прогрес в трактуванні національної проблеми на Сході. Особливо стосується це української історії. Німецька історіографія призвичаїлася дивитися на розвиток на Сході за пруським зразком (процес витворення Великої Росії), і тому для неї було чимсь зрозумілим на місце Берліна ставити Москву. Автор теж не уник певного впливу пруської ідеї (ст. 27), але це у нього скорше випадок, ніж вислів певної строго виробленої ідеології.

Помітно, що він робить зусилля визволитися від старих порівнянь, від паралелізму між Московією і Пруссією, як це ще робили такі репрезентанти прусько-московської дружби, яким був Геч і його школа. Тим самим він є вільний від висновку, що Росія, в'язниця народів, і Пруссія, навіть модерна, стояла на одному ступені розвитку, опираючись у своїм історичнім житті на один примітивний принцип грубої сили.

2. ФЕДЕРАЛІЗМ У МОСКОВЦІНІ І НА ОКРАЇНАХ

Тема ф. Равха — федералістичні сили й ідеї в російській історії. І тут саме починається наше розходження з автором.

В Росії, може, деяка самоуправа й була (звичайно, далека від визнання федеративного принципу), але в основі не існувало федеративної традиції, вродженого гону до самоуправи.

І тут постає перед нами питання, що є Росія. Треба розрізнити між Росією як такою, твором корінної Московщини, і тими численними неросійськими народами, які ввійшли в склад російської держави. По суті Росія — новотвір, що починає свій розвиток у 18 ст., за часів Петра I.

Тому є помилкою говорити про федеративні сили в самій Росії - Московщині. Їх тут якнайменше. Зате виразний федералізм був сталим явищем на окраїнах,

особливо на заході держави, серед народів, що по суті є європейські і тільки мали нещастя потрапити в залежність від Москви. Це окраїнний федералізм, пограничний, кордонний, і тут російська чи московська держава не мала іншого виходу, як давати привілеї та терпіти федералізм «до слушного часу».

Був федералізм і в Новгороді та Пскові. Але не ці самоуправні республіки стали визначальними для розвитку Росії, а Московський центр, як тільки він твердіше став на ноги. Замість орієнтованого на Захід Новгород, стала на чолі розвитку «матушка Москва» з її ізоляційною політикою та орієнтацією на Схід, на татар, на «візантійщину» в дуже обмеженій, неначе спрепарованій для Москви, формі.

3. ФЕДЕРАЛІЗМ І МОСКВА

Москва постала на колоніальному ґрунті у трикутнику між Окою і верхньою Волгою. Тут витворився той своєрідний великоруський тип з слов'янофінського змішання. Він мусів затратати багато сил і праці у боротьбі з суворою північною природою, щоб осушити болота й викорчувати ліси, щоб здобути трохи ґрунту, придатного для оранки, який був не дуже родючим і давав бідний урожай. Також і відносини з тубільним фінським населенням, яке треба було підбивати і яке раз-у-раз робило повстання, вимагали постійного напруження енергії.

У боротьбі з суворою природою й чужим населенням, у невпинній праці, серед тяжких умов життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні раз поставленої собі мети, а рівночасно підозріливість до чужих елементів, пиha переможного племені, а з огляду на значну ізоляцію від іншого світу, забобонність і віра в свою власну непогрішенність.

Втіленням цього типу і цих умов життя була Москва. В ній росла перевага колективного принципу над особистим, над індивідуальним. Рівночасно вироблявся специфічно московський, «стадний» (масовий) державницький інстинкт з властивими йому імперіалістичними тенденціями. 2)

Москва — і стара, і нова — навіть не могла зрозуміти принципу співпраці народів і людей. Старий

французський принцип «vivre» і «laisser vivre» був не для неї.

Бувши типовою країною на колоніальному ґрунті, вона виробила управління, далеке від самоуправних і вільних громад в протилежність до Новгороду, що своєю розумною колоніальною політикою (хоч і на основі завоювань) потрапив створити велику північну колоніальну державу — від Крижаного океану аж до Уралу.

Щодо відносин між князем і народом, то староруське віче, як форма участі народу у владі, відходить на задній план супроти необмеженої влади князя, суверена і господаря землі. 3) Також і тип князів зовсім відмінний своєю вдачею проти відважних, непосидючих, лицарської вдачі, жадібних до блиску і слави князів південних, таких, як Володимир Мономах або його внук Ізяслав II. На півночі переважає у князів холодний розум і обрахунок, уміння пристосуватися до обставин, риси доброго і ощадного господаря та нахил до деспотизму (по суті вже з часів Андрія Суздальського).

Колоніальний характер Москви виявив себе ще сильніше назовні. Століттями Москва жила і розвивалася не шляхом мирного об'єднання країн навколо себе, але їх гвалтовного захоплення. Не знати, що тут грало більшу роль: татарські зв'язки, які Москва ревно плекала, чи ідея Третього Риму, яку перебрала на себе Москва після упадку Візантії, з завданнями вселенського, а покищо всеруського характеру.

Яка велика різниця в розвитку литовсько-руської і московської держави, що припадає на ті ж самі часи 14 - 15 ст.! В першій — переважно відбувається процес добровільного з'єднання або приєднання руських земель, в другій діють сила, хитрощі, гроші, вміння дипломатія супроти татар, уміння використати слабі сторони противника, що веде до підпорядкування північних удільних князівств під владу московського великого князя, а пізніше і царя (з Івана Грізного). Це була політика типово східного характеру. В Москві вироблявся східний тип державних відносин з культом самодержавного і всевладного царя (включно до обожування), з рабською підкорюю населення (боярин теж називав себе рабом царя), з підневільним становищем жінки і т. д. 4)

Політика москалів не тільки гвалтовна, але й обмежена. Її правилом було поважати силу, себто терпіти сильного, поки він сильний, і нападати на слабого. Типовою була з цього боку політика щодо Новгороду і Пскова. Довго Москва скорше приглядалася, ніж встрявала у справи Новгороду і Пскова, бо — зрештою — і Новгород був великою державою, що простягалася від Крижаного Океану до Уралу. Це був перший новгородський етап колонізації на Півночі. 5)

Довго Москва обмежувалася тим, що постачала своїх кандидатів на князів новгородської землі, маючи в них свого роду протипагу супроти аристократичної будови західньоруських республік, або таким князем був у дальшому розвитку безпосередньо сам московський цар. Нещастям Новгороду було те, що він жив хлібом, який постачав йому Суздаль, а пізніше Москва. 6)

Зрештою, для Москви існування незалежних Новгороду і Пскова було великою спокусою. Здобутки новгородської колонізації не давали москалям спокійно спати. Дійсно, тільки після завоювання Новгороду на зміну новгородської колонізації розгортається московська. Москва стає за Івана Грізного твердо на Волзі, завойовує татарські й інородчі території і далеко пересувається в Сибір. Це другий етап колонізації — московський. 7)

Москва таки дочекалася моменту, коли Новгород рішуче ослаб і не міг уже чинити енергійного спротиву. Наприкінці 15 ст. одним ударом знищено всі новгородські вольності, і то в найбільш радикальний спосіб: не тільки зліквідовано самостійний або, наприкінці, автономний характер республік (трохи пізніше псковської — 1510 р.), але й еліту населення, передусім боярство, вивезено всередину Московщини, а на їх місце насаджено москалів.

Те, що почав Іван III московський (приєднання до Москви Новгороду в 1478 р.), це закінчив Іван IV Грізний, підозріваючи Новгород в бажанні відновити старі республіканські вольності та караючи за зв'язок його з Орденом і Литвою (1481 - 1488). Саме цей цар, славний з своєї жорстокости й безоглядности, пішов походом на беззахисне мирне місто, по-варварському його спустошив, вирізавши чимало населення, а ще більше виселивши на Московщину, при чім на місце новго-

родців посаджено своїх людей — москалів. 8)

Чим були Іван III і IV для Новгороду і Пскова, тим став Петро для України, а Катерина II взагалі для козацьких республік і неросійських сусідів. Ні Москва московського періоду, ні петербурзького періоду не терпіла чужої самотності. Московська політична лінія завжди залишалася лінією унітарною і централістичною. Це було не тільки великодержавне стремління до територіального поширення, але й до уніфікації відносин, до русифікації всього, що тільки попадало в російські руки. Весь час маючи до діла з окремими національними організаціями, Москва толерувала їх тільки до слушного часу, себто до моменту, коли можна було накинутися і розправитися з чужородним тілом так, щоб від нього нічого вже не залишилося, нічого власного та оригінального.

Існування автономної державності Лівобережної України, Січі, або Донського Війська зовсім не означало панування в державній політиці Москви федеративного принципу. Росія перебирала або завойовувала національні організації, здебільшого, суверенного характеру — або з повними правами окремих автономних одиниць. Зрештою, вона мусіла оглядатися на звичаї і навички призначеного до самоуправління населення. Але це тільки до пори, поки вона не була в силі з ними розправитися або визнавала це з певних міркувань тактично недоцільним. Так само й імператорський, петербурзький уряд дозволяв (і навіть дав) автономію Балтійському краю, терпів фінляндський парламентаризм, схвалений Олександром I, але все це до певного моменту, коли починалася розправа.

Тому й московська або петербурзька політика повсякчасно була діяльною в одному напрямі: чужі організації, — через те, що вони не були подібними до російського, — вважалися ворожими, і це відчуття чужості, ворожості переносилося і на політику та підготовувало росіян до заходів, спрямованих до уподібнення чужонаціональних відносин з московськими. Не терплячи чужородних тіл та не вміючи прийти з ними до співпраці хоч би на англійський зразок, Москва шукала тільки слабих сторін цих організацій і стреміла до того, щоб викликати в середині їх конфлікти. Московський імперіялізм, що невстигнуто простягав руку по нові території і народи, інстинктивно відчував неможли-

вість співіснування на дальшу мету централізованої і унітаризованої Росії поруч вільних і тільки федеративно з нею зв'язаних народів. Цей страх деспотичної і кріпацької Москви перед вільними рухами і вільними народами в межах своєї імперії робив її репрезентантом найгіршої реакції в Європі. Що далі, то все більше вона набирала характеру деморалізуючої сили як для власного оточення і пригноблених нею народів, так і для сусідів та Європи взагалі. 9)

Супроти автономії чи федералізму тих народів, що залежали від москалів, Москві не бракувало певної елястичности і досить вмлої соціальної демагогії. Але в одному була ця тактика завжди консеквентною: втручаючися в справу підлеглих їй народів, що мали все ще своє автономне управління, московський уряд завжди підтримував слабшого партнера проти сильнішого. Внутрішньо об'єднані, сильні чужонаціональні організми найменше сприяли замірам і тенденціям Москви. Тому вона консеквентно викликала серед них соціальні конфлікти — не для того, щоб оборовити безпомічного супроти соціального експлуататора, але щоб рішуче послабити ще окремо існуючі національні організми і, в кінцевому результаті, їх знищити.

Це виразно видно з тих заходів, які робила Москва, як репрезентант верховної влади в завойованих, приєднаних або в охоплених сферою її впливів територіях і державах. Так, в Новгороді князь з московської руки мав насамперед служити, як противага сильній новгородській боярській аристократії, проти якої вжито і новгородську масу, оскільки вона виявляла себе податливою та ласою на московські соціальні обіцянки. В Польщі й Швеції 18 ст. підтримувалася шляхетська анархія супроти королівської влади, що, звичайно, дуже ослаблювало ці країни. В балтійських провінціях Росія довгий час підтримувала чисельно слабих, але упривілейованих німецьких феодалів-баронів проти місцевого населення, естонців, латишів й ін., і навпаки, при нагоді або потребі розпалювала пристрасті останніх проти німців.

4. ДОНСЬКА І ЗАПОРІЗЬКА ДЕРЖАВНОСТІ, ЯК ТИПОВІ ОБ'ЄКТИ МОСКОВСЬКОГО «ФЕДЕРАЛІЗМУ»

Мені здається, що ф. Равх не дуже входить в деталі, хоч це іноді дуже потрібне. Тим пояснюються деякі недостачі його праці. Його конструкція ясна і виразна, і тут знаходимо багато ідей і фактів, з якими не можна не погодитися. Але методам московської політики він не присвятив достатньої уваги, а тут тільки деталізоване вивчення заходів Москви може нас ввести в саму суть речей. І не стільки навіть політики Москви на заході (тут більше парадний, репрезентативний характер!), скільки на сході.

Ми рішили для в'яснення справи взяти долю Донської і Січової республік. Методи Москви на цьому секторі (почасти включно з Лівобережним Гетьманатом) дуже повчальні. Вражає подібність політики супроти українських гетьмансько-козачих організацій і взагалі козачих. Саме тому і можна говорити про певні вироблені московські традиції і методи.

Зворотнім пунктом для обох республік, Запорізької і Донської, були часи Петра I (кінець 17. і початок 18. ст.). За часів руїни, Запоріжжя майже зовсім незалежилось; в наслідок Андрусівського миру між Москвою і Польщею (1667), що був актом поділу України, сталося виділення Запоріжжя в окреме тіло під зверхністю обох партнерів (це була в дійсності фактична незалежність). Але вже на підставі вічного миру між Москвою і Польщею (1686) Запоріжжя переходить під виключну зверхність Москви і підлягає рівночасно гетьманському реґіментові на Лівобережжі. 10)

Також і Дон — а доля Дону була типовою взагалі для розвитку козачих організацій на південному сході Росії — мав свою більш-менш виразну незалежність аж до 1614 р. 11), коли він отримав з Москви певного роду інвеституру (перший прапор), і тим самим він став хоч і окремою, але васальною державою під високою рукою московського царя, чому зовнішнім висловом були зношення царів з Донським Військом через Посольський Приказ (Москов. Міністер. Закордонних Справ). 12)

Але Москва цим не задовольнилася. В наслідок повстання Степана Разіна вдалося царю Олексію Ми-

хайловичу примусити донців до присяги на вірність і до обмеження закордонних зносин Дону і право його давати притулок політичним ворогам Москви. Це був уже новий етап (1671-1721), який Сватіков називає періодом автономної державности Дону. 13)

З кінця 17. ст. натиск Москви на Запоріжжя і Дніпрова майже рівночасно. Супроти січової централі Москва будує в 1701 р. за допомогою слухняного гетьмана Мазепи фортецю Кам'яний Затон (вже перед тим збудовано Новобогородицьку (1688) і Новосергіївську (1689) фортеці на Самарі, себто на Запорізькій території). 14)

Офіційно, звичайно, твердилося, що фортеці збудовано тільки для оборони від татар. З другого боку Озів, що став власністю Москви після походів 1695-1696 рр., був не тільки твердинею, що мала забезпечити державу від турків і татар. Обидві фортеці — Озів і Кам'яний Затон — це удар по життєвих нервах обох республік. Советські історики, Чаєв і Бібікова, вважають опанування Москвою Озова за видатний крок на шляху до ліквідації «самостоятельности» Дона; 15) результатом його було замкнення для донців Чорного й Озівського морів. Над Доном постала контроля озівського губернатора, Толстого: без нього, згідно з царським наказом 1703 р., не вільно було Військовій посилати своїх послів до сусідніх народів. 16)

На Дону вже цар Петро I розпоряджався, як хотів, забирав гвалтовно землю під своїх колоністів, вилучав через свої адміністративні органи втікачів і т. д. Поява на Дону відділу князя Юр. Долгорукого, який заходився тут адмініструвати, як в окупованій країні, а з другого боку, діяльність губернатора Озова Толстого, що замкнув вихід для Дону на південь — це й привело до повстання Булавіна (1707-1708), що набрало величезного розмаху в найнебезпечніший для існування російської держави момент і в якому взяли значну участь і запорізькі козаки.

Також і запорожці дуже добре зрозуміли тенденції політики Москви. Кам'яний Затон став безпосередньою причиною того, що Січове Військо на чолі з кошовим Костем Гордієнком перейшло на бік Карла XII і Мазепи.

Але царських політиків не спинили ніякі аргументи. Вони консеквентно йшли своїм шляхом надужити, сваволі і утисків. Відповіддю на повстання була роз-

будова нових фортець, «траншементів» супроти донської столиці, Черкаського. 17) Після Полтави доля Дону нагадує скорше долю Гетьманщини (бо Запоріжжя відійшло на ворожий бік). І тут і там Петро I переходить до указної форми. В 1718 р. він постановив, що вибраний Військовим Крутом (генеральним збором донських козаків) отаман Василь Фролов має бути військовим отаманом «впредь до указу», себто без права заміни його Крутом. 18) Указ 1721 року впроваджує нове обмеження: «донским (и яцким) казакам во всех управлениях бытъ в ведении в Военной Коллегии». 19)

Це вже перехід від автономної, хоч і слабо розвинутої, державности до обласної автономії. Після смерти донського отамана В. Фролова, цар в 1723 р. не затвердив вибраного Військовим Крутом отамана Івана Краснощокова та наказав бути отаманом «впредь до нашего указу» Андрію Лопатину. 20) З того часу отамани призначаються царями. Взагалі російський уряд переходить в цей час від виборного принципу (вибору старшини) до безпосереднього призначення згори. 21)

Зовсім не випадковий паралелізм подій на Гетьманщині. Саме після Полтави гетьман Скоропадський подав цареві так звані решетилівські пункти, в яких висловлював прохання потвердити давні привілеї і волності України та пропонував нові статті (14 пунктів), на що Петро I відповів «решительным указом», який був уже одностороннім актом, царським наказом, без якихбудь пертракцій гетьмана і старшини з царськими відпоручниками, як то бувало за попередніх гетьманів. Але ще більшого значення набрала заведена на Україні указом 1722 р. Малоросійська Колегія з російських офіцерів, якої завданням було перебрати на себе гетьманську владу, при чім справа Гетьманщини переходила з Колегії Закордонних Справ до Сенату.

Це значило, що українські справи ставали внутрішньою справою Росії, якою саме завідував Сенат. 22)

Отже, закінчення шведської війни (мир в січні 1721 року) принесло з собою удар на цілий ряд військових республік: гетьманської, донської і яцької.

З переходом Січі на російський бік, в «російське підданство», в 1734 р., знову починаються тяжкі часи для Запоріжжя. Перехід стався тому, що Крим занадто безцеремонно встрявав у запорізькі справи. Але й під Росією прийшлося набратися лиха. Знову постають

нові ретрашементи супроти Січової Централі (в 1736 р. новосіченський ретрашемент). Російський уряд починає осаджувати чужинців на запорізьких землях (найперше сербів), вирізується з запорізького тіла особлива Новоросійська губернія і йде вічна війна між запорожцями, що боронять своїх прав, і чужизняцями, сербами, що хотіли б бути «панамі» становища. 23)

З трьох компонентів — Гетьманщини, Запоріжжя, Дону — ясно видно, в чому полягала московська тактика. Москва нічого так не боялася, як вольностей, як панування принципу свободи або виборів. Кріпацьку Москву і вільні козачі республіки не можна було привести до одного знаменника.

На перший погляд здається неконсеквентним, чому московський уряд підтримував на Гетьманщині козацько-селянську масу проти старшини, а на Запоріжжі і на Дону навпаки, старшину проти козацької маси.

Це було, звичайно, не випадково. На Гетьманщині це була навіть не політика підтримки, а скорше нацькування маси проти правлячих кіл, політика соціальної демагогії. Треба було внести розбрат в соціальні відносини країни і тим обезсилити її. І тому на Гетьманщині московська соціальна демагогія оберталася проти старшини, бо старшина була сильна на Гетьманщині і на ній стояла лівобережна автономна державність (окрім, звичайно, Слобожанщини, що безпосередньо залежала від Москви). Викликала ворожнеча не тільки між гетьманом і старшиною, з одного боку, і народом, з другого боку, але й у самій керівній верстві, між гетьманом і полковниками, що стало особливо виразне за часів Петра I. Політикою призначення полковників (з росіян і чужинців) Петро хотів витворити кадри вірної йому, як цареві, старшини.

Інакше було на Дону і Запоріжжі. Тут інтереси старшини (соціального характеру) сходилися до певної міри з тенденціями Москви. І на Дону, і на Запоріжжі старшина, вийшовши з елементів статечних, заможних, які мали що втрачати, не була охоча йти за революційними кличками мас. Ця маса передусім була небезпечна для Москви. Вона сильна була вже тим, що весь час поповнювалася збігцями, елементом незадоволеним, що йшов з Московщини й України на Дін, а з України на Запоріжжя. Вона з великим запалом боронила вольності і Запорозького, і Донського Війська, які

були дуже подібного характеру, з їх найвищими самоврядними органами, Військовою Радою і Військовим Кругом, з їх виборчим принципом, з їх спільним володінням землею, водами, річковими урочищами, звіринними гонами й т. д., з їх поділом «жалування» або здобичі нарівно між членами козацького братства, з їх вибором кошового або військового отамана тільки на рік й т. д. 24)

Саме ці маси найбільш вороже ставилися до Москви, бо бачили в її поміщиках отих зненавиджених панів, які робили з людини кріпака, невільника. Протест проти кріпацтва був тут живий і сильний.

Цікаво, як змінялася російська політика на окраїнах в зв'язку з зміненними обставинами. Нема ліпшого доказу на те, що Москва мала на оці не добро окремих областей, провінцій, автономно державних організацій, чи просто козацьких організацій, а свої власні егоїстичні інтереси, як той факт, що, приборкавши старшину на Гетьманщині (остаточно це сталося вже прикінці 18 ст.), російський уряд почав її підтримувати проти народньої маси, яка до того ніби була протегована з центру. Тепер старшина стала шляхетством, піднялась на рівень російського дворянства, а селянство спустилося саме завдяки Росії на становище повних кріпаків і, таким чином, теж було зрівняне — тільки з російським селянством.

На Дону ж російська політика, як твердить Сватіков, 25) пішла саме протилежним шляхом. Треба думати, що тугецьня старшина аж занадто збільшила свого вагу, що було — очевидно — не бажане для Москви. Вже старшина боронить тут автономію й історичні права Донщини, що помітним стає в першій чверті 19 ст., і зараз же царський уряд виступає в тозі оборонця народньої маси від пригнічення її з боку крайової аристократії.

Безперечно, і Дон, і Запоріжжя віддаляла від Москви глибока принципіальна різниця. Самовладна, абсолютистична Москва з своїм закріпаченням населенням нічого так не любила, як вільних людей, в той час як ідея вольности була ґрунтовною ідеєю на козацьких територіях. Козаки вперто не хотіли видавати втікачів, бо вже перебування якоїсь приїшлої людини на їх території мало робити її вільною.

В зв'язку з цією ідеєю персональної волі стоїть і

неприхильне відношення до хліборобства, яке так само характеризує і Донську, і Січову республіки. Цю нехоть до плекання хліборобства вмiла знаменито використати Москва, а з нею разом і Гетьманщина. Обидві території Дону і Запоріжжя залишилися мало залюдненими (у 18. ст. відносини змінилися), а це, з одного боку, викликало відповідні апетити московських поміщиків, а з другого — ставило обидві території в залежність від Москви. Бо в них була постійна недостача хліба, і вони були здані цією стороною на Москву і Гетьманщину з їх великими запасами хліба.

З цього поставала можливість впливати на політику Дону (Москва) і Запоріжжя (Гетьманщина і Москва) в бажаному дусі.

Відповіддю на московську безоглядність в соціальній і національній площині було пугачовське повстання 1773-1774 рр. серед яїцького козацтва, що боронило рештки своєї автономності. Цей величезний вибух народнього гніву дуже налякав російський уряд, бо повстання, як море, охопило собою все Поволжя з його численними чужими народами і, здебільшого, закріпаченим населенням.

В житті козацьких республік, Дону і Запоріжжя, це повстання означало перелам. Під впливом цієї події Катерина II почала в 1775 р. наводити порядки на козацьких і іногородських територіях. Окрім загальних реформ, побільшення числа губерній, підсилення місцевої адміністрації, сталися зміни і в управлінні окраїнними народами (башкирами, киргизами), а щодо козацтва, то волзьке козаچه військо було перенесене на Кавказ, яїцьке козацтво переіменоване на уральське і так далі.

Але головний удар упав на донців і запорожців. Указом 15. лютого 1775 р. Донське Військо, на пропозицію Потьомкіна, загубило свою автономію і ввійшло в загальну систему імператорського управління, при чім заведено було тут загальні цивільні закони і створено військово-цивільне керівництво; тільки у військових справах козацтво залишилося залежне від Воєнної Колегії 26). В тому ж році анульовано Запорізьке Військо і зруйновано запорізьку централо. Січ на своїх стародавніх, традиційних територіях перестала існувати. Росія виходила на Чорне море, а російські ді-

дичі поспішали забезпечити за собою величезні простори колишнього славного Січового Війська.

Зрозуміло, чому цариця вибрала 1775 р. для розправи з козацтвом. В 1774 р. щойно закінчено було війну з Туреччиною. Поки війна вимагала участі козаків у військових подіях, Москва трималася тихо. Це був старий російський засіб: спочатку використати, а потім знищити. По закінченні війни цю гірку правду пізнали на собі передусім запорожці. 27)

5. ФЕДЕРАЛІЗМ І ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Ми ще будемо згадувати про таких видатних федералістів (чи то обласників), як Герцен, Бакунін, Павлов, Шапов і т. д. Автор називає поруч і Костомарова, 28) але Костомаров належить до виразно українського федералізму, і його участь в Кирило-Методіївським Братстві (1847) та написані ним знамениті «Книги Битія» є явною того ознакою. Від нього починається лінія українських федералістів в таких визначних постатях, як Антонович і Драгоманов. Найбільшу славу принесла Костомарову його праця про федеративні засади в Новгороді і Пскові. Але він не був федералістом за всяку ціну. В 1861 р. з'явилася в «Основи» стаття Костомарова, де він виступив з теорією федеративного устрою Давньої Київської Русі. Але критика прийняла цю теорію дуже неприхильно, і незабаром сам Костомаров згодився, що в старій Русі були лише зародки федерації, які не могли розвинутися у справжню федерацію. 29) Супроти «Fürstendöederation» ф. Равха це дуже цінне визнання і заслуговує ще й сьогодні повної уваги. 30)

Можна було б подумати, що ця органічна нездібність і нехить зрозуміти інші народи та унормувати в якийсь достойний спосіб співжиття з ними характеризували тільки російську бюрократію та взагалі урядові кола. Але федералізм, хоч ми вже і назвали кілька імен, був дуже рідкою рослиною в лісах Півночі. Факт той, що й ширші кола, передовсім російської інтелігенції, теж були органічно нездібні поладнати в якийсь справедливий спосіб стосунки з іншими, неросійськими народами петербурзької імперії. Драгоманов глибоко зрозумів ці недостачі російського характеру й виразно вказав на них у своїй відомій праці: «Историческая Польша и великорусская демократия». В однім

місці своєї «Исторической Польши» він прямо признається, що зо всіх політичних наук народньо-федеративна наука найменше представлена в великоросійській літературі і найбільш «туго» засвоюється російською публікою. 31)

По суті те ж саме треба сказати і про російські революційні кола, як вони відомі нам ще з передбольшевицьких часів. Знову ж Драгоманов у тій же праці віднайшов у революціонерах тих же самих запеклих москалів, нетерпимих до всього чужого. В Росії — каже він — формулу інтернаціональну: пролетарі усіх країн (націй), єднайтеся — зрозуміли в той спосіб, який можна назвати типово московським. Він геніяльно відчув пізніший розвиток за Советів. Дійсно, визначальною стала формула: пролетарі усіх країн, підлягайте російській державі, зросійщуйтеся. 32)

За советських часів ніби змінилася ситуація. Замість унітаризму і централізму прийшов федералізм. Советський Союз став країною народів, що на словах зрікалися старих метод.

Але в дійсності жовтнева революція, одягнувши на себе тогу федералізму або навіть союзних відносин між спорідненими республіками, зберігала тільки форму, але й цю форму завдячували країни й нації своїй упертій боротьбі з центром, Московію, яка все ж таки чимсь мусіла поступитися. Зміст залишився той же самий — централістичний. Москва й досі диктувала генеральну лінію аж до самих подробиць.

Драгоманов влучно вгадав розвиток російського соціалізму. Ми думаємо — 33) пише він у 1880 р., — що мимо того, що від часів Герцена і Бакуніна слова федерація і навіть анархія є святими словами для руських соціалістів, ближчою практичною формою їх діяльності буде якобінізм, а не той федералізм, про котрий ми говорили згори. Проте, сила інших обставин викликає серед соціалістів Росії певного роду центробіжний рух.

Так, дійсно, сталося за Советів: переможцями вийшли централізм і державний російський націоналізм того напруження, який ми сьогодні спостерігаємо в Москві.

Було дещо, що ніби вказувало на те, що нова Росія відійшла від старих формулювань. Советська офіційна фразеологія, дійсно, перебрала одну з важливіших

формул Драгоманова: космополітизм в ідеях і цілях, національність у формах і ґрунті культурної праці. 34) Це було перероблено на советський лад: комунізм в ідеях і цілях, національність в самих лише формах. Проф. Яворський, офіційний ідеолог українського комунізму, спробував було в своїй «Історії України» і інших працях наблизити цю тезу до драгоманівської, виставляючи національність не тільки у формах, але й у ґрунті праці. Але саме за цей ґрунт (себто український ґрунт, з умов українського національного життя) він звернув на себе увагу московських советських шовіністів і пішов на Соловки.

Модифікація ідей на національному ґрунті — це була ересь, на яку не могла дозволити собі Москва. З драгоманівського ґрунту і форми залишилася у большевиків тільки національна форма, себто мова, та й ту було взято на наказ з Москви в обробку, щоб наблизити її до російської. Це була дуже оригінальна інтерпретація відомої формули Драгоманова. 35)

6. ЗАХІД НА СХОДІ В ЗВ'ЯЗКУ З ФЕДЕРАЛІЗМОМ

Централістичний напрям московської політики приніс чимало шкоди москалям. Драгоманов у своїй відомій статті «Германство на Востоке и московщина на Западе» вказує, що було два шляхи: один проводу і очолювання цілого Сходу політикою признання національних прав інших народів. Це признання, безперечно, привело б до добровільного з'єднання, до федерації всіх трьох Русей і приєднання Литви і Польщі.

Замість цього, Москва Виленським Договором 1656 року з Польщею відштовхує від себе Україну, Андрусівським Договором 1667 р. робить з України сфери впливів, польської на Правобережній Україні і московської на Лівобережній. Петро I дає значні привілеї остзейським баронам і тим кладе основу для ворожнечі місцевого населення, естонців, лотиськів і т. д. до Росії, а в результаті петербурзький уряд мусить ділити Польщу з Прусією і Австрією, замість приєднати польську державу до слов'янської федерації і під своїм проводом.

Упадок Новгороду (а за ним і Пскова) приніс саме москалям велику шкоду. Культурно Новгород значно виріс: в нім процвітали мистецтво і ремесло. Новгородські купці були посередниками в іноземній торгівлі із

Сходом, перепродаючи вироби іноземних майстрів та інші «німецькі» товари в інших руських князівствах. 36) Це були широко відчинені двері на Захід.

Але в тім то й справа, що самоуправний устрій Новгород і Пскова, його право покликати і виганяти князів, всесильність віча і пануючого в нім боярства та купецтва були невідомі для Москви, що мусіла рахуватися й з другими конкурентами, які добивалися протекторату над Новгородом і Псковом, а саме з Великим Литовсько-Руським Князівством.

Нищення чужого автономізму — це було фатальне явище для самої Москви. Руїнуючи Новгород (а пізніше Псков), Москва сама зачиняла відкриті двері в Європу, свої власні двері, і пізніше треба було величезних зусиль, щоб власною ногою стати в Прибалтиці. Іван IV Грізний мусів вести довгу ливонську війну, в якій він терпів невдачі і не досяг своєї мети. Він же сам остаточно зруйнував Новгород! Щойно Петро I проломив собі шлях ціною 21 року Великої Північної війни, завоювавши деякі прибалтійські і фінські землі (заснування Петербургу).

Врешті роллю відчинених дверей до Європи перебрала на себе Україна, та Україна, яка входила в склад Литовсько-Руської, а пізніше Польської держави, і тим самим стояла в контакт з західноєвропейською культурою. Саме в 17 ст. убога на культуру Москва відчула пекучу потребу реформ, бо відстала культурно країна, дика, ізольована, з глибокою ворожнечею і недовір'ям до всього чужого, не могла вже, як досі, існувати і мусіла — *volens - nolens*, хоч лише частково і неохоче, європеїзуватися. Цю європеїзацію поверхового, зовнішнього характеру рішуче перевів Петро I, та він був homo technicus, і тому його реформи, оскільки ввійшли в життя, мали досить однобічний характер.

Але вже чимало зробив цар Олексій Михайлович, хоч в значно більш поміркований спосіб, ніж його син Петро I. 37)

Відомо, як багато завдячує Москва 17 ст. Україні в своєму культурному розвитку. Які тільки завдання не були покладені на українців: виправляти церковні книги, виховувати царських дітей, підносити культуру церковного співу і вчити ремесел... Блискучі імена, як Степан Яворський, Дмитро Ростовський, Теофан Прокопович заступали теологію, літературу і науку як

на Україні, так і в Москві. У Москві 17 ст. правили за зразок українські граматики (Смотрицький), букварі, підручники історії (Синопис) і т. д. Вихованці Київської Могиллянської Академії були вчителями майже в цілій Росії. Також і вища школа в Москві, пізніше Слов'яно-Греко-Латинська Академія, була заснована і проваджена українськими руками. Театр і московська драма творилися тими ж українцями. Драматичні твори С. Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського та інші заповнили московський репертуар. Під проводом українців постали театри шкільного типу й поза межами України, в Казані, Тобольську, Новгороді, Смоленську й т. д. 38)

Вплив української літератури в 17 ст. — величезний, але й дуже значимий ще в 18 ст. Через українське посередництво приходили в значній мірі в Росію твори західної та польської літератури; українці взагалі перші принесли до Росії певні літературні гатунки, напр., вірш, драму. Дуже значною була роля українців у російській науковій літературі, хоч їх твори (богословські) і зустрічалися не раз із заборонами та переслідуванням. Цікаво, що навіть богословська література «старовірів» складається у значній мірі з українських творів. В цілому російська література 17 ст. виглядала в певних своїх частинах на якийсь «філіял» української літератури. 39)

Також і техніка йшла в 17-18 ст. значною мірою з України до Росії. До Москви їздили наші ковалі, гончарі, шинжарі, каретники, шевці, рукавичники, селітровари, золотарі, кафлярі і т. д.; був у Москві навіть окремий ряд, що звався польським, а в дійсності був українським, бо тут часто українців прозивали поляками. 40) (

Деякі подробиці знаходимо у «Воссоединении Украины с Россиею» (Москва 1954, т. I, II, III). Тут мова йде про пічкурів, бондарів, скляних майстрів поруч з граверами, іконописцями, перекладачами і «спеваками».

Отже, Москва користалася з української просвіченості 17-18 ст. повними жменями, тим більше, що обидві країни були православними (хоч українське православ'я було підозрілим москалям).

Мовне порозуміння не справляло великих труднощів, та й було чимало українців, охочих побувати в Москві. Все ніби говорило за співпрацю північної Русі з південною, а тим часом така співпраця виявилася неможливою. Не Переяслав (1654), символ федерації, взяв гору, але Вільно — символ ворожнечі і розброду.

В Москві і далі панував твердий централізаційний курс. Дивним робом Москва і від України, як колись від Новгороду і Пскова, вимагала безмежної покори волі і авторитетові царя, хоч це мусіло бути ясным і московським політикам, що Україна, призвичаєна до своєї власної самоуправи, на це не піде. Ліпше вже нести жертви, але тільки не дозволити українцям розвиватися на свою власну руку! І Москва дійсно поклала великі жертви: вона була готова поділитися Україною з сусідами (та так і робила!), щоб тільки примусити країну до тих порядків, які панували в самій Москві. Так Москва знову руйнувала містки на Захід, збудовані українцями.

Саме Виленський Трактат 1656 р. між Польщею і Московією є з цього погляду високопам'ятна дата. У вирішальний момент боротьби з Польщею, Москва кидала свого українського союзника. За Богдана вперше з усією силою відчулося, що Україна є об'єктом гри між двома її сусідами — Польщею і Московією. Замість поділу Польщі, що лежало в плянах доведеного до відчаю Б. Хмельницького, поставала загроза поділу України. З цього часу кожне порозуміння між Польщею і Московією (1667, 1686) означало удар по Україні. Нову козацьку державу тиснуто було з двох боків: польського і московського. Польська республіка далі підтримувала свої претенсії на Україну, Москва тільки починала ставити їх, але це робилося з самого початку вперто і виразно. Ця тактика Москви приводила до того, що Україну все заганяли в сліпий кут, з якого можна було вийти (беручи на увагу зовнішньо-політичну орієнтацію), або розривавши польсько-московську спілку, або підшукавши третього партнера. На московський централізм Україна відповідала прихованим або одвертим, але впертим сепаратизмом, так само як вона відповідала на польські шляхетські спроби підкорити, закріпити українські маси повстаннями та заворушеннями тих же самих мас. 41)

Ми не говоримо тут про Захід на Сході. Особливо

виразною була ця роля західняків у тих країнах, що орієнтувалися на західньо-європейську культуру. Це був свого роду вінок з Фінляндії, Балтики, Білорусії, Польщі, України й т. д.

Тут для Москви лежали блискучі можливості розвитку зв'язків з Європою. Захід на Сході існував силою фактів і все залежало від того, як Москва використає ці можливості. Але, як завжди, царі вибрали не найлегший шлях, але найтяжчий. Петро I, дійсно, не відчиняв вікна в Європу, але прорубав його, а тому й його політика не була політикою співпраці з народами західньої орієнтації, а завоювництва.

Завойовано почасти Фінляндію, Балтику; російське військо осіло в Польщі і вже не покидало її до періоду розділів (1772, 1793, 1795). Після повної інкорпорації Фінляндії царем Олександром I вона, ніби як еквівалент за втрату свободи, отримала парламентаризм, але це зроблено скорше для очей Європи, що з острахом придивлялась до цього надзвичайного розмаху московської сили. Петербурзький уряд ставився з підозрінням і недовір'ям до цієї фінляндської конституції, хоч фінляндці були й залишилися дуже коректними. Тенденція ослаблення Фінляндії завжди була живою і дивно, що саме найслабший цар — Микола II — наніс фінляндському парламентаризмові найсильніший удар.

З Польщею було значно тяжче, але й тут панувала політика примусу й нівеляції. За Петра I міродайною особою був у Варшаві російський посол князь Долгорукий. З нього почалась політика репресалій, при чому коронне військо обмежено до 18 тисяч, а литовське до 6 тисяч. На паціфікаційнім соймі було «мовчки» прийнято ультиматум царя. 42) Коли в Польщі задумано обмежити *liberum veto*, найбільше зло в польській занархізованій державі, то Катерина II рішуче цьому спротивилася. Щойно цар Олександр I, під впливом своїх ліберальних дорадників та зобов'язаний перед Віденським конгресом, дав у 1815 р. полякам так зване «Королівство Польщу», що стояло в персональній унії з імператорською російською короною. Це була, безперечно, найдалі йдуча поступка Росії на користь Польщі з двокамерною системою, власними фінансами, адміністрацією і юстицією, з власною армією і т. д.

Але російська партія (сенатор Новосільцев) досягла того, що Олександр почав ставитися з недовір'ям

до поляків та їхньої конституції. Взагалі тут мала гра-ти роллю і виразна реакційність уряду в другій поло-вині життя Олександра.

Як реакція в Польщі, взяли гору не помірковані елементи, але гарячі голови. Наслідком повстання 1830 року запровадив Микола I, так званий організаційний статут 1832 р., що приніс значні обмеження польських конституційних свобод та, зрештою, залишився дійсним тільки н а п а п е р і. Кінець-кінцем — особливе значення мало тут невдале повстання 1863 р. — сама назва Польщі щезла з російської урядової мови і за-лишився тільки «Привіслянський Край» в межах пів-нічно-західньої Росії, так само як щезли і назви «Ма-лоросія» та «Україна», уступаючи місце так званому «Юго-Западному Краю».

Коли подумати, що могла значити для Москви по-льсько-російська співпраця, то прямо стає незрозумі-лою та впертість, з якою вища петербурзька влада переслідувала все, що було польським і католицьким. Ми тут не говоримо про 16. і 17. ст., а також і 18. ст., коли Польща блискуче виявила високі зразки своєї культури (про 16. ст. говориться як про золотий вік польської культури і літератури!).

Але ми говоримо про 19. і почасти 20. ст., про пері-од розсіяння і переслідування польської еліти, яка не дивлячись на те, виявляє високі літературні якості і наукові здібності (але не тільки наукові!).

В своїх «Сторінках Минулого» О. Лотоцький наво-дить імена поляків, що протягом 19. ст., а особливо на порозі першої світової війни, пробили собі шляхи в науковім світі Росії (а почасти і в адміністрації). В ро-сійській столиці жив і працював цвіт польської еліти, звичайно, тільки частина її, коли брати на увагу цілу Польщу з її землями, що підлягали тоді то Австрії, то Прусії. По суті тут, у Кракові (що був деякий час останньою незалежною фортецею Польщі), бився прав-дивий живчик мистецької і наукової діяльності поля-ків (Польська Академія Наук і т. д.).

В Петербурзі працювало з давнього часу чимало поляків, що були професорами військової медично-хі-рургічної академії. Серед них найбільш знані: видат-ний психіатр Ян Валінський, гінеколог Антоній Кра-совський, терапевт Віктор Бессер, хірург Іполіт Кор-женьовський. Коли на чолі медичної академії став

знаний терапевт Боткін, здекларований русифікатор, більшість професорів поляків залишили академію. 43)

Петербурзький університет блищав іменами видатних польських учених. Ми зустрічаємо тут історика права Романа Губе та математика Юліана Сохоцького; пізніше з'являються тут такі незабутні постаті, як Ян Бодуен де Куртене, Тадей Зелінський, Станіслав Пташицький, Конст. Хілінський, Леон Петражицький, Любомир Димша, математик Ян Пташицький, Владислав Котвіг, Станіслав Владичко. 44)

В гірничому інституті викладав Генрик Чечот, в інституті цивільних інженерів Броніслав Правдзіц й інші, в інституті шляхів Генрік Мерцінг й інші і в лісовому інституті О. Рудський, Євг. Бірон, в політехніці Віктор Станевіч і інші, в інституті експериментальної медицини Симон та Владислав Дзержбовський, в клінічному інституті Й. Земанський й інші, в академії мистецтв Ян Цьонблінський, у консерваторії Генрік Мінтовт. 45)

Національним вогнищем польськості у російській столиці була католицька академія, але О. Лотоцький не може про неї чогось конкретного сказати, бо не мав безпосередніх стиків з її діяльністю. 46)

В деяких моїх працях я подаю чимало з діяльності українських професорів на російському ґрунті. І тут помічається певний паралелізм між українцями і поляками: проблема розсіяння після завойовання і обезкультурнення власних столиць (Варшави, Києва), стає актуальною. Постає примус пошуків засобів для існування. Праця у чужих столицях не випадкова: вона щойно уможлиблює дослідницьку працю вченого, що стала на батьківщині майже неможливою. Тільки щодо українців ми бачимо це вже у 18. ст., а 19-20 ст. вже не таке яскраве, а у поляків ідеться про 19-20 ст.

Фон Равх прекрасно ознайомлений з обставинами в Прибалтиці. З багатьма його думками можна вповні погодитися. Звичайно, ми мусимо не спускати з очей того, що він заступає традиційний німецький погляд.

Не будемо говорити тут про культурну роль Прибалтики 47) в рамках цілої Росії. Нам вона не видається дуже значною, не дивлячись на існування Дерптського університету, який довгий час був справді першим європейським університетом в Росії (з німецькою викладавкою мовою і тільки після русифікації з росій-

ською). Привілеями, якими обдаровано набуті за Петра I балтійські землі, по суті скористалися остзейські барони (почасти німецькі міста), родом німці, які викликали своєю земельною політикою страшну ворожнечу проти себе селян — лотишів, естонців і т. д. Становище лотишів і естонців було дуже тяжке, вони мусли боронити себе на два фронти: проти остзейських баронів і проти Росії. Але й німецька балтійська еліта, хоч і знайшла ласку у царів (і то не завжди!) своєю реакційністю, підкресленням своєї відданості цареві, хоч і зуміла зайняти дуже високі й найвищі посади в російській адміністрації і при дворі, все ж таки не стала популярною в Росії (Біронівщина). Російські інтелігентські кола в 19-20 ст. виразно виявили свою неприхильність саме супроти німців.

Безумовно, що Москва й тут незмінно йшла своїм шляхом централізму, і вже в 18. ст. ця тенденція виявила себе з повною силою, бо появилися нові об'єкти для їх вжитку. Особливо ясно це за часів Катерини II. В таємній інструкції генерал-прокуророві сенату, князеві Вяземському, вона виразно висловлює свою програму. Ця програма по суті характеристична і для пізніших відносин. «Малоросія — читаємо в цій інструкції, — Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними, як з чужими землями, що було б явною дурницею. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легким способом привести до того, щоб вони зросійщилися й перестали дивитись, як вовки в лісі». 48)

7. ТЕОРІЯ ЦЕНТРІВ І РОСІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ

Централізм дуже в'ївся в російську душу. І змінити її щодо цього тяжко. Це зловіщий вплив Москви. Здається, саме цьому автор не надає належної уваги.

А тим часом і російська історіографія потверджує нашу думку. В основі російські історики вживали методи дослідження історичного процесу на основі певних централістичних пунктів — Києва, Володимира Суздальського, Москви, Петербугу, Москви. Ця метода послідовного наступництва центрів вела неминуче до того, що мусли нівелювати всі національні різниці на користь російської держави і російського (великорусько-

го) народу, в які втягалися і українська, і білоруська національності в ім'я вигаданої теоретично общеруськості. Оця схема центрів була і залишилася в суті ідеєю одного центру або того центрального пункту, до якого в дійсності був припасований цілий історичний розвиток. Таким центром була Москва (Москва - Петербург), і тому зрозуміло, що основною рацією її існування було для російських істориків «собираніе земель», спочатку російських (в їхньому розумінні — «руських» — тому і Київ!), а потім і неруських навколо Москви і з рідущим підпорядкуванням їй.

Таким чином вироблялася і московська централізаційна ідеологія, яку з старої традиції завжди заступала російська історіографія. Ця Карамзінська схема послідовного переходу від одного центру до другого — давня. Вже проф. П. Мілюков помітив, що схема Карамзіна не була чимсь новим і незаниманим. Вона була повторенням тих поглядів, які висловлювались вже московськими книжниками 16 ст. і російською історіографією і в основі яких лежала генелогічна ідея московських царів з їх претенсіями на ідейну спадщину по Візантії та на ролю Москви як Третього Риму.

Російські історики самі тримали себе в певних традиційних шорах, будучи заімпотизовані сталим образом Москви - Третього Риму, покищо принаймні в межах Східної Європи. Через щільне вглядання в одну і ту ж застарілу схему, у них мимоволі звужувалося поле досліду. З нього випадала територіяльна Росія (чи й Східна Європа). Росія, ставши великодержавою, що охоплювала одну шосту частину світу, не знала достатньо ні своїх провінцій, ні своїх окраїн, коли брати справу історично та історично-географічно. Хто візьме до рук загальний курс історії Ключевського або й Платонова, той це легко помітить. Брак широкості і всесторонності погляду ставав аж надто помітним у істориків, що призвичаїлися відтворювати історію Росії навколо одного географічного пункту або з устремлінням до нього. Тут була безперечна плучність. Постає враження, ніби історики закривали очі на ті територіяльні, льокальні елементи, які в історії Росії, а тим більше Східної Європи, грали важливу, іноді вирішувальну ролю. Тому й російська історіографія в основному залишилася централістичною, і не було в ній ко- му заступати ідеї територіяльні, а тим самим немосков-

ського обласного, автономного або федеративного характеру, а тим більше окраїнного автономізму, за який дбала в силу конечности чужонаціональна історіографія.

За советських часів справа ще погіршала. Київський період сьогодні анектований для Москви, і навіть Пресняков, що схилявся в своїх основних творах до схеми М. Грушевського, мусів у своїм університетським курсі історії України, виданім у 20-х роках, повернути назад, на стежки киево-володимиро-московсько-петербурзької «звичайної схеми». 49)

В останні часи советська історіографія (проф. Г. Панкратова) почала спиратися на територіяльний принцип, але цей територіялізм не є федеративний, а централістичний, не є органічний, але цілеспрямований — для «вящей славы» Москви. Для советських істориків справжньою історією (в розумінні діяння історичних сил) є історія Росії - Московщини, для якої в зовсім грубий і вульгарний спосіб підсилюється аргументи для підсилення територіяльних претенсій. Сьогодні Москва, за Панкратовою й іншими, є не тільки нащадок Новгороду, Києва й т. д., але й територією з великими, світового значення, культурами, як то арабською, грецькою, римською і т. д. 50)

8. ФЕДЕРАТИВНІ СИЛИ МОСКВИ

Отже, загально прийнята лінія була централістична. Хто відступав від неї, був виїмком. Саме до виїмків належали і Герцен, і Бакунін, не дивлячись на їх великий вплив на російське громадянство. 51) Але як тяжко, наприклад, давався Герценові його ухил в бік федерації або навіть державної незалежності! Не дивлячись на все співчуття, яке російська інтелігенція (і навіть українська) мала до Герцена і його «Колокола», він почував себе не дуже твердо, коли підтримував вимоги поляків, хоч і без України, без західніх українських територій (він признавав, як і Бакунін, що Україна захоче бути незалежною від Москви і Польщі). І дійсно, показалося, що російська інтелігенція йшла за Герценом до певної межі. Після польського повстання 1863 р. вона від нього відвернулася.

А щодо Павлова, який був професором Київського Університету і видавцем «Архива Юго-Западной Росии», хоч і родом з Волги, то його ідеї були не стільки

федералістичні, скільки ідеї обласника і ліберала.

До того була припасована і його виборна система. А крім того, він працював в українській атмосфері і мав співробітником такого видатного українця, як В. Антоновича. Отже, постать скорше межева, не центральна, а для Москви несуттєва і не характеристична. 52)

Сибіряк Шапов 53) був тільки обласником, і його ідеї самоуправи, базовані на земському устрою, були далекі від думок про улаштування відносин між Москвою і багатонаціональним населенням на федеративних основах. Його штампункт був географічно-територіальний, отже, для Москви може й пожиточний, але мало характеристичний.

Щодо партій, то декабристи (Північне товариство), хоч і проповідувало федералізм, то це була теорія, випадково піднесена людьми, що стояли на чолі руху.

Пестель в своїм Південнім товаристві взяв інший, централістичний тон. Обидва напрямки проповідували передусім ліберальні ідеї. Це було важливіше, ніж потреба автономії-самоуправи. Не нації, а поступ. Та й самоуправні засновки, очевидно, були засобом, щоб якось обмежити необмежену царську владу.

Також і московське слов'янофільство, хоч ніби спочатку і прогресивне в певних обмежених рамках, було суто реакційним явищем в порівнянні з щирим лібералізмом українського слов'янофільства з його федеративним ґрунтом.

В той час, як автор дуже добре і поінформовано представляє федеративний зв'язок на Заході (Фінляндія, Балтика, Польща), у нього досить слабо освітлена тактика Росії на Сході, проти музулман — татар і тюрків, проти козаків — донців, січовиків і т. д. Навіть гетьманська козацька держава на Лівобережжі не має у нього індивідуального обличчя. Її заступає загальний вислів «Україна». 54)

Ну, а де ж прояви самого російсько-московського федералізму, самоуправи, автономності? Я тут в значній мірі сходжуся з думками автора, звичайно, з певними обмеженнями. Не знаю, чи я маю рацію; але мені здається, що навіть і виборна система, де вона була, служила цілям адміністрації і бюрократії. Виборний принцип на Московщині був субсидіальним, але не основним принципом. Були тільки зв'язки, що, безпе-

речно, існували, але не мали можливості розвинутися. Автономні і самоуправні спроби царів, здебільшого, не виходили з твердої програми, а робилися чи під впливом оточення, чи з тимчасових потреб самої Москви.

Я не вважаю, що Боярська Дума і Земські Собори були міродатними інституціями Московщини. Боярська Дума 16-17 ст., рада людей «великої породи», була тільки постійним дорадчим органом необмеженого царя, в той час, як земські собори, що складалися з ширших верств населення, більш підходили до типу конституційних інституцій. Вони скликалися від часу до часу (звичайно, тільки з дорадчими функціями), по суті в моменти кризи або слабкості царської влади (перший земський собор був скликаний за Івана Грізного в 1566 р. в справі Лівонії) для обговорення найважливіших державних справ, війни і миру, податків, законів (Уложение) тощо. 55)

Але дійсно типовим були для Москви органи, що вповні виявили себе в 17 ст. Це були Прикази (від 40 до 50), органи центрального управління, по формі ніби колегіальні інституції, в дійсності — здані на одну особу, старшого. В залежності від них стояли воеводи на провінції, що витіснили рештки провінціального самоуправління.

Нова модерна Російська імперія (Петра I) була твором суто московським, централістичним і автократичним, хоч і столиця пересунулася в Петербург з його всесильною бюрократією і наближенням до Заходу.

Безперечно, автор має рацію, 56) коли говорить про спроби заведення самоуправи за Петра I 57) (магістрати в містах), але ні колегії, замість приказів, ні поділ території на губернії не говорять про самоуправні тенденції. Централізм і автократизм характеризують як його, так і його наступників, з яких найвидатніша була Катерина II 58), хоч і вона заводила самоуправу. Але ця самоуправа або була самоуправною «дворянського сословія», або на чолі і під проводом дворян. Поруч всемогутньої бюрократії не було місця для справжньої самоуправи.

За царя Олександра I, дійсно, існували автономічні проекти для внутрішнього вжитку — автор нас в цьому переконує 59) — але вони так і залишилися проектами, крім бюрократичного перемальовання деяких центральних інституцій в міністерства. На зміну до-

радника князя Чарторийського прийшов Аракчєв з його військовими поселеннями. Це вже була чорна реакція.

Тільки на Заході цар-візантієць дав автономію Балтиці, Фінляндії, Польщі. 60) На Сході панував з самого початку режим утиску. Дуже характеристичне під цим оглядом поступовання влади у справі лівобережних козаків.

В 1812 р., коли Наполеон ішов на Москву, Олександр I доручив «малоросійському генерал-губернаторові», князю Лобанову-Ростовському, зформувати кілька полків із українських козаків, обіцяючи, що по скінченні війни вони залишаться як постійне козацьке військо. Ідея свого традиційного війська була такою популярною серед лівобережних козаків, що вони зформували 15 кінних полків, одначе їх не було допущено до участі у війні, протримано на службі до 1816 року і потім демобілізовано, не виконавши обіцянок. Козаки зазнали тільки величезних втрат і себе зруйнували, бо всі видатки на озброєння, умундування і прохарчування лягли на них самих. Уряд і тут не прийшов з допомогою 61). Обмежень зазнав і Дон і інші козаці організації. 62)

Реформи царя Олександра II («освободителя») в усякім разі не були реформами в напрямі автономії і самоуправи, хоча крім земств, які пізніше було дуже обмежено в їх правах. А часи Олександра III — часи найглибшої реакції Росії під проводом Победоносцева, що дбав тільки про централізм і націоналізм в традиційному московському дусі.

Також і за Миколи II панувала автократія, і тільки перша революція 1905 р. примусила царя до покликання в життя конституційно-законодатної палати — «Государственной Думы». Але й Дума з її виразними ліберальними тенденціями і виступом неросійських народів з вимогою автономії не відповідала тенденціям урядової кліки.

Ера Столипіна — це часи переслідування чужонаціоналів, не росіян, включно до Фінляндії. І сама російська інтелігенція, що грала таку роль в Державних Думах, особливо першій і другій, що були ще висловом бажань населення, чого не можна вже сказати про третю і четверту Думу, зовсім не думала про самоуправу і автономію — особливо для інших. Представи-

ки конституційно-демократичної партії — кадеги, в якій був зібраний цвіт російської інтелігенції, такі, як Мілюков і Струве, були щирими демократами. Для них національне питання існувало дуже відносно.

Російські соціал-демократи були централістами, а соціал-революціонери, дарма, що мали в програмі клічі про автономію, були партією молодю, без виразного обличчя, хоч вони досягли під час революції 1917 р. в Росії великих успіхів. Тут все було в рухові і стадії формації. 63) Фон Равх твердить, 64) що успіхи соціал-революціонерів особливо виявили себе серед неросійських народів, де автономна програма партії була особливо популярною. Але тут треба розрізняти між місцевими соціал-революціонерами і соціал-революціонерами російськими, чого автор не робить.

9. РОЛЯ УКРАЇНИ І ПОНЕВОЛЕНИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ.

Ми зробили тут тільки кілька заміток. Приходить-ся дивуватися, якої зміни зазнало у автора ціле його уявлення східньої проблематики, як тільки він визнав важливість національного питання. Він його визнає, і тому у нього читаємо не раз підсумки, які зовсім відходять від старих традиційних шляхів німецької науки.

На його думку, українська проблема мала грати і грала ролю свого роду вирішального чинника для альтернативи «унітаризм — федералізм» в розвитку російської держави. 65) Це до певної міри справедливо, хоч може і надто сильно сказано. З часом Україна, дійсно, вибилась на провідне становище серед інших поневолених Москвою країн, і боротьба за автономний зміст держави переводилася головним чином її зусиллями.

Панування над Україною (починаючи з 1654 р.) принесло, на думку автора, 66) московській державі великі користі. Бо з моменту уярмлення України починається для російської держави доба успішного поширення кордонів у південному напрямі, до Чорного моря і в напрямі Царгороду. Панування над Україною, з її плодючою землею і багатими покладами вугілля й руди, дає змогу Росії включитися до ряду європейських великодержав і триматися на цьому становищі. Тому Україна така важлива для Росії. Автор припускає, 67) що поява українців у першій і другій Думі до глибини ду-

щї занепокоїла російських діячів і що сама вже небезпечність їх вимог щодо автономії стала причиною розв'язання Думи. Чи Столипін дійсно злякався України, це питання треба було б ще докладно дослідити, хоч доля й хотіла, щоб його вбито було в Києві (хоч і російським революціонером-провокатором) в 1911 р.

Дуже влучно говорить автор (68) про революційний рух східних народів у Росії саме після 1905 р., бо ця дата є датою надзвичайного поживавлення національного руху неросійських народів у цілій Російській імперії.

Україна, на його думку, (69) веде перед у цьому революційно-національному рухові. Її федеративно автономні кличі стають кличами і інших, менших народів. В цих автономістичних рамках іде й боротьба з Тимчасовим Урядом, і в цій боротьбі Тимчасовий Уряд програв. Він не зрозумів ситуації, будучи засліплений старими гаслами націоналізму і централізму державної російської нації. Могла бути створена федеративна республіка, але демократичні сили Росії не витримали іспиту, і стара Росія мусіла заломитися. 70)

10. ВИСНОВКИ ПРО ДЕЯКІ ПОМИЛКИ АВТОРА

Ми не збираємося тут спеціально складати реєстр таких помилок. Я беру на увагу Україну, і тут хотілося б, щоб деякі незначні, зрештою, помилки були виправлені автором, оскільки б прийшло до другого видання книги.

Козацька «Січ» (центря) як центр України (71) — це якесь непорозуміння. Культурним центром України був і залишився Київ з його Академією, а політичним центром служило те місто, яке стало резиденцією гетьмана, як напр., Чигирин за Богдана Хмельницького.

Фальшивим є й те, що Січ, як цитаделя політичної волі дніпрових козаків, була в 1781 р. скасована. (72) Вражає невизначність термінології. Січ була і залишилася цитаделлю для самих запорозьких (січових) козаків. Вона була скасована в 1775 р.

Заснований австрійською владою в 1784 р. університет у Львові був інституцією з німецькою і латинською викладовою мовою, а пізніше польською. Це був польський університет (а не український, як думає автор) (73) з деякими наприкінці 18 ст. заснованими і допущеними українськими катедрами. Спеціально для українських студентів-богословів існував (1787 - 1809)

провізоричний філософ. і богословський інститут, де наука мала викладатися українською мовою і була університетського характеру. 74)

В протилежність до думки автора, 75) земства на Україні (Лівобережній) грали визначну роль в українському русі і не раз піднімали голос за введення української мови в українську народню школу.

Замість невизражного сполучення Грушевського з ідеями Драгоманова, 76) ліпше було б сказати, що Грушевський, ставши головою Центральної Ради, перейшов до партії українських соціалістів-революціонерів, отже, став на досить радикальні на той час позиції, що спричинилися до великого розчарування його особою в несоціалістичних колах української інтелігенції.

Членом «Союзу Визволення України» був не історик Дмитро Дорошенко, 77) але Володимир Дорошенко (навіть не родич), відомий бібліограф і старий український емігрант.

Переважили в Україні, як партія, не російські соціал-революціонери 78) (хоч і їх число було досить значне), але українські соціал-революціонери, бо їх національна програма була виразніша і приємливіша для народніх мас, а соціально така ж сама як і у росіян.

П Р И М І Т К И

1) Georg v. Rauch: «Russland, Staatliche Einheit und nationale Vielfalt (Föderalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte.)» Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes», München 1953, Bd. 5, Seite 235.

2) B. Krupnitsky: «Federalism and the russian empire». «The Annals of the Ukr. Akad. of Art and Sciences in the U.S.» 1952, Vol. 2, N. 2, p. 239.

3) Це твердить і ф. Равх, *ibid.* ст. 12 й далі.

4) Пор. Л. Окішневич: «Лекції з історії українського права», Мюнхен 1947, ст. 38.

5) O. Halecki: «Fordhan University Imperialism in Slavic and East European History». «The American Slavic and East European Review», Vol. XI, p. 7.

6) B. Krupnitsky: «The West-East Problem in the historical Development of Russia», «The Ukrainian Quarterly», Vol. IV, NY, p. 288-289.

7) O. Halecki, *ibid.*, p. 7.

8) B. Krupnitsky: «Federalism and the Russian Empire», *ibid.*, p. 240-241.

9) B. Krupnitsky: «Federalism and the Russian Empire», *ibid.*, p. 242.

10) B. Krupnitsky: «Federalism and the Russian Empire», *ibid.*, p. 245.

11) Сватиков: «Россия и Дон 1549-1917», Вена 1924, ст. 43.

12) Сватиков, *ibid.*, 65.

13) Сватиков, *ibid.*, 107.

14) B. Krupnitsky, Federalism, *ibid.*, p. 246-247.

15) Н. С. Чаев и К. М. Бибилова: «Взаимоотношения Москвы и Дона накануне Булавинского восстания». «Труды Истор. Археол. Института Акад. Наук СССР», XII, ст. 19.

16) Сватиков, *ibid.*, ст. 111.

17) Сватиков, *ibid.*, ст. 112.

- 18) Сватиков, *ibid.*, ст. 149.
- 19) Сватиков, *ibid.*, ст. 112.
- 20) Сватиков, *ibid.*, ст. 150.
- 21) В. Krupnitsky, *Federalism*, *ibid.*, р. 250.
- 22) В. Krupnitsky, *Federalism*, *ibid.*, р. 250.
- 23) Див. В. Віднов: «Аполон Скальковський як історик Степової України». «Науковий Ювілейний Збірник». Видання Укр. Вільн. Унів. Прага, 1925, т. I, ст. 328, 331, 334.
- 24) В. Krupnitsky, *Federalism*, *ibid.*, р. 252 and ad.
- 25) Сватиков, *ibid.*, ст. 278.
- 26) Сватиков, *ibid.*, ст. 225, 230.
- 27) В. Krupnitsky, *Federalism*, *ibid.*, р. 258 and f.
- 28) ф. Равх, *ibid.*, ст. 103.
- 29) Д. Дорошенко: «Нарис історії України». Т. I, Праці Українського Наукового Інституту, Варшава 1932, ст. 52, т. IX.
- 30) ф. Равх, *ibid.*, ст. 11.
- 31) М. Драгоманов: «Историческая Польша и великорусская демократия». Пол. Собр. Сочинений, Париж 1905. Т. I, ст. 142 й далі.
- 32) М. Драгоманов, *Историческая Польша*, *ibid.*, ст. 142.
- 33) М. Драгоманов: «Малоруський інтернаціоналізм». Вид. Укр. Соціолог. Інституту в Празі, Прага, 1937, ст. 159.
- 34) М. Драгоманов: «Листи на Наддніпрянську Україну». Вид. укр. соціал-революціонерів, 1915, ст. 38.
- 35) В. Krupnitsky: *Federalism*, *ibid.*, р. 243-244.
- 36) Г. М. Панкратова, *История СССР*, *ibid.*, ст. 62.
- 37) Б. Крупницький: «Роля українців у розвитку культури Східної Європи», «Український Вісник», Берлін, 1945, ч. 14.
- 38) І. Огієнко: «Українська Церква», Г., Прага, 1942, ст. 64.
- 39) Д. Чижевський: «Історія укр. літератури». Прага, 1942, ст. 125-126.
- 40) І. Огієнко: «Українська Церква», II, ст. 159-162. 162.
- 41) Б. Крупницький: «Б. Хмельницький як основоположник української закордонної політики.» «Сучасник», Мюнхен, 1948, ч. I, ст. 8 і 9.
- 42) Clemens: «Brandenburg», «Polnische Geschichte», Berlin u. Leipzig, 1927. Seite 93.

- 43) О. Лотоцький: «Сторінки минулого». Праці Укр. Наукового Інституту, Варшава, 1934, т. XXI, ст. 232.
- 44) О. Лотоцький, *ibid.*, ст. 232.
- 45) О. Лотоцький, *ibid.*, ст. 233-234.
- 46) О. Лотоцький, *ibid.*, ст. 233.
- 47) Ми тут говоримо про Прибалтику, а не про німців взагалі.
- 48) Д. Дорошенко: «Нарис історії України». Т. II. Праці Укр. Наукового Інституту, 1933, т. XVII, ст. 210.
- 49) Б. Крупницький: «Теорія ІІІ Риму і шлях російської історіографії». Мюнхен, 1952, ст. 10-11.
- 50) Г. М. Панкратова: «Історія ССРСР». Київ 1941, ст. 10-29.
- 51) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 85.
- 52) Порівн. ф. Равха, *ibid.*, ст. 105.
- 53) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 106.
- 54) Автор непогано орієнтується в основних питаннях Грузії (ф. Равх, ст. 45, 143 й далі). Ми мусимо підкреслити, що Грузія, дійсно, шукала охорони з боку Росії з огляду на постійну загрозу зі сторони Персії і Туреччини.
- Може ніде облудність російської політики не була такою виразною, як проти Грузії. Ні одної обіцянки не було виконано. Рано виступила тенденція русифікації. Все залишалось на папері: обіцянка автономії, оборона від зовнішніх ворогів. Так було в 18 ст., так залишилося і в 19 ст., і тут нема великої різниці між Катериною, Павлом I і Олександром I. Але на це ошуканство Кавказ відповів величезною революційною організацією, яка до певної міри стояла на чолі російського революційного руху.
- 55) Порівн. Л. Окіншевич, *ibid.*, ст. 39.
- 56) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 31.
- 57) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 31.
- 58) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 40.
- 59) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 58.
- 60) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 53 й далі.
- 61) Д. Дорошенко, Нарис II, *ibid.*, ст. 288.
- 62) Д. Дорошенко, Нарис II, ст. 288.
- 63) Пізніше федералізм щез, як дим, як тільки російські соціал-революціонери почали впливатися в ряди комуністичної партії самої Росії.
- 64) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 199.

- 65) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 24.
- 66) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 162.
- 67) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 157.
- 68) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 169.
- 69) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 212.
- 70) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 219.
- 71) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 26.
- 72) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 42.
- 73) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 83.
- 74) Д. Дорошенко, Нарис II, *ibid.*, 312-313.
- 75) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 98.
- 76) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 164.
- 77) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 186.
- 78) Ф. Равх, *ibid.*, ст. 199.